

Wijnand van der Sanden

GESCHIEDENIS VAN **DRENTHE**

een archeologisch perspectief

PROJECTVERANTWOORDING

In 1985 verscheen de eerste Geschiedenis van Drenthe, samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe onder redactie van dr. J. Heringa. Het handboek gaf een grote impuls aan verder archeologisch en historisch onderzoek in de provincie. Er verschenen vele plaatselijke geschiedenissen en studies over deelonderwerpen. De historie van de 'Landschap' is gaan leven voor vele bewoners, getuige ook het bloeiende bestaan van vele historische verenigingen. Ook de archeologie maakte een turbulente ontwikkeling door.

Er ontstond steeds meer behoefte aan een nieuwe synthese van de Drentse archeologie en geschiedenis, waarin de nieuwste inzichten zijn verwerkt, ook de naoorlogse periode wordt beschreven en waarin de vragen die deze tijd stelt worden behandeld.

In 2013 gaf het Drentse bestuur twee auteurs de opdracht tot het samenstellen van een nieuwe geschiedschrijving van Drenthe: provinciaal archeoloog Wijnand van der Sanden voor de archeologie en Michiel Gerding voor de geschiedenis. De opdracht aan beiden was om ieder een wetenschappelijk verantwoord boek te schrijven dat archeologen en historici, amateurs en professionals, stimuleert tot

verder onderzoek, maar tevens voor een breed publiek toegankelijk en aantrekkelijk is.

Het Drents Archief werd aangezocht voor de projectleiding en Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum te Assen nam op zich het tweedelig werk uit te geven.

Het projectmanagement was in handen van een stuurgroep bestaande uit Maarten Duijvendak (hoogleraar regionale geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen), Douwe Huizing en na zijn vertrek Corinne Rodenburg (Regionaal Historisch Centrum Drents Archief) en Kor IJszenga (Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum). De projectleider was Jan Bos (Drents Archief), die samen met Louwe Dijkema ook de eindredactie verzorgde.

De colofonpagina's van beide delen getuigen ervan dat velen betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van deze Geschiedenis van Drenthe. Allen verdienen dank en lof voor hun enthousiasme en inzet. Bijzondere vermelding verdient Jan van der Meer, die de redactionele bewerking van de tekst van het geschiedenisdeel voor zijn rekening nam.

© 2018, Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische veelevoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met haar op te nemen.

NUR 693/682

ISBN 9789023255642

Uitgave
Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen
info@vangorcum.nl
www.vangorcum.nl

Auteur
Wijnand van der Sanden

Eindredactie
Jan Bos
Louwe Dijkema

Projectleiding
Jan Bos, Drents Archief

Bureau redactie
Redactie bureau Marita Weener

Beeldredactie
Wijnand van der Sanden

Fotografie
Zie illustratieverantwoording op pagina 349

Kaarten en tekeningen
Zie illustratieverantwoording op pagina 349

Vormgeving
Richard Bos

Druk
Drukkerij Van Gorcum, Raalte

Bindwerk
Boekbinderij Abbringh

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door
Gratama Stichting
Provincie Drenthe
Prins Bernhard Cultuur Fonds Drenthe

provincie Drenthe
PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS
De kunst van het geven

Wijnand van der Sanden

GESCHIEDENIS VAN
DRENTHE
een archeologisch perspectief

2018 >g koninklijke
van gorcum

K: 'Vroeger is een lange tijd'

T: 'Daarin kan veel verloren raken'

K: 'Meer althans dan je zou willen terugvinden.'

F. Thomése: *J. Kessels – The novel*, Amsterdam 2009

Als ik niet meer zeker kan zijn van wat er zich daadwerkelijk heeft afgespeeld, kan ik in ieder geval getrouw de indrukken weergeven die deze feiten hebben achtergelaten. Dat is het beste wat ik kan bieden.

J. Barnes, *Alsof het voorbij is*, Amsterdam/Antwerpen 2011

Je wordt niet in de problemen gebracht door wat je niet weet,
maar door wat je ten onrechte zeker weet.

Mark Twain

The past is never dead. It's not even past.

William Faulkner, *Requiem for a nun*, New York 1951

Ten geleide	7
Hoofdstuk 1 OVERPEINZINGEN OP EEN VUILNISBELT	11
Hoofdstuk 2 DE WORDING VAN HET LANDSCHAP	37
Hoofdstuk 3 DE ONTDEKKING VAN HET VERLEDEN	55
Hoofdstuk 4 NEANDERTHALERS IN EEN LEEG LAND, 130.000-40.000 V. HEDEN	77
Hoofdstuk 5 JAGERS, VISSERS EN VERZAMELAARS, 12.700-4900 V.C.	99
Hoofdstuk 6 NAAR EEN ANDER LEVEN, 4900-2750 V.C.	119
Hoofdstuk 7 HEUVELS EN BEKERS VOOR DE DODEN, 2750-1200 V.C.	143
Hoofdstuk 8 CREMEREN EN CELTIC FIELDS, 1200-50 V.C.	169
Hoofdstuk 9 IN DE SCHADUW VAN EEN WERELDRIJK, 50 V.C.-450	197
Hoofdstuk 10 GRAVEN RIJ AAN RIJ, 450-800	223
Hoofdstuk 11 DE KATHOLIEKE MIDDELEEUWEN, 800-1600	249
Hoofdstuk 12 SPOREN UIT DE VROEGMODERNE EN MODERNE TIJD, 1600-1950	287
Verklarende woordenlijst	330
Literatuur	331
Illustratieverantwoording	349
Plaats- en persoonsregister	350

Periodisering zoals in dit boek gehanteerd. Enigszins afwijkend is de 'einddatum' 1600 van de Middeleeuwen. Doorgaans wordt daarvoor 1500 aangehouden. Omdat er in Drenthe aan het eind van de 16e eeuw diverse ingrijpende veranderingen plaatsvonden (toetreding tot de Republiek van de Verenigde Nederlanden, een nieuwe

bestuursvorm en het gedwongen afzweren van het katholicisme) is voor die jongere scheidslijn gekozen. Voor de eeuwen na de Middeleeuwen worden in archeologische kringen doorgaans de periode-aanduidingen Nieuwe Tijd en Nieuwste Tijd gehanteerd. Hier is echter gekozen voor de onder historici gebruikelijke termen Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd.

Alle in het boek genoemde C14-dateringen zijn omgerekend naar kalenderjaren met IntCal13 (c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html).

Geologisch tijdvak	Archeologische periode		Datering		
Holoceen	Moderne Tijd		1800		
	Vroegmoderne Tijd				
	Middeleeuwen	Vroeg	Laat	1600	
			Vol	1250	
			Ottoons	1050	
			Karolingisch	900	
			Merovingisch laat	725	
			Merovingisch vroeg	525	
			Romeinse Tijd		450
					Laat
			Midden	70 n.C.	
			Vroeg	19 v.C.	
	Prehistorie	IJzertijd	Laat	250	
			Midden	500	
			Vroeg	800	
		Bronstijd	Laat	1200	
			Midden	1575	
			Vroeg	1900	
		Neolithicum (Nieuwe steentijd)	Laat	2750	
			Midden	3400	
Vroeg			4900		
Mesolithicum (Midden-steentijd)		Laat	9200		
		Vroeg	12.700		
Pleistocene		Paleolithicum (Oude steentijd)	Jong	40/35.000	
	Midden		300.000		
	Oud				

Ten geleide

Na 33 jaar is er weer een nieuw, actueel overzicht van de archeologie van Drenthe. Het vorige ‘officiële’ overzicht is van de hand van prof.dr. H.T. Waterbolk. Dat maakte deel uit van de in 1985 verschenen *Geschiedenis van Drenthe*, samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Drenthe en onder leiding van rijksarchivaris J. Heringa. In het thans voorliggende boek wordt inzichtelijk gemaakt wat er de afgelopen decennia aan nieuw onderzoek is uitgevoerd, wáár dat onderzoek is uitgevoerd, tot welke nieuwe inzichten dat geleid heeft en natuurlijk ook welke trends herkenbaar zijn. Ook komt de ontwikkeling van de ‘infrastructuur’ van de archeologie ter sprake, want de wettelijke verankering van archeologisch onderzoek in 2007 is bepalend geweest voor de hausse aan zogeheten Malta-onderzoeken (en bijbehorende onderzoeksrapporten) in de afgelopen twintig jaar.

De bestreken periode van ruim drie decennia valt nagenoeg geheel samen met mijn werk als provinciaal archeoloog van Drenthe. Bij mijn aanstelling in 1987 kreeg ik van een bevriende collega ‘Heringa’s handboek’ cadeau. Dat was mijn eerste gedetailleerde kennismaking met de rijke Drentse geschiedenis. Ik ben het provinciaal bestuur van Drenthe zeer erkentelijk dat ik gedurende viereneenhalf jaar twee dagen per week mocht besteden aan het samenstellen van een opvolger van dat gedegen overzichtswerk.

De titel van het voorliggende boek doet misschien hier en daar een wenkbrauw fronsen. Archeologie is toch wat anders dan geschiedenis? Geschiedenis gaat toch over historische bronnen – geschriften, kaarten, inscripties et cetera – en archeologie over materiële resten en sporen in de bodem? Dat is zeker niet onjuist, maar hier gebruik ik de term ‘geschiedenis’ in de betekenis van een continuüm van ontwikkelingen dat loopt van het vroegste optreden van de mens tot de dag van gisteren. Op een relatief laat moment in die lange

ontwikkeling deed het schrift zijn intrede en groeide de stroom geschreven documenten in een steeds sneller tempo. De ‘scheidslijn’ tussen een schriftloze en geletterde samenleving is echter maar een van de vele cesuren in het verleden, zoals de overgang van stenen naar metalen wapens en gereedschappen er ook één was. De archeologie kan voor de perioden waarin het schrift aanwezig is informatie genereren die niet uit de geschreven bronnen af te leiden is.

Op allerlei plaatsen in het boek gaan kaderteksten in op bijzondere vondsten (‘parels’) en op onderzoekers die belangrijke bijdragen hebben geleverd aan onze kennis van het Drentse verleden. Archeologie is immers mensenwerk, en geen twee onderzoekers zijn gelijk. De een is een meester in het grootschalig veldonderzoek, de ander zweert bij de intimiteit van de microscoop, de volgende kent de geschiedenis van het vak en de intellectuele betrekkingen tussen onderzoekers uit het verleden en weet daardoor bijzondere verbanden te leggen, terwijl een vierde kind aan huis is in een museumcollectie en op die manier bijzondere patronen op het spoor komt. Zonder hun expertise, voorkeuren, gedrevenheid en drang tot publiceren zouden we niet de kennis hebben die we nu bezitten.

Vanzelfsprekend waren andere keuzes mogelijk geweest: andere parels en andere onderzoekers. De selectie reflecteert zonder twijfel mijn eigen ervaringen van de afgelopen drie decennia.

Bij het samenstellen van dit overzicht heb ik geput uit een groot aantal bronnen, waaronder ook de naar schatting 2000 rapporten die over Malta-archeologisch onderzoek in Drenthe verschenen zijn. Omdat in deze publiksuitgave geen gebruik wordt gemaakt van noten, heb ik de geraadpleegde bronnen aan het eind van elk hoofdstuk in verkorte vorm weergegeven. Achter in het boek is een volledige literatuurlijst opgenomen.

Het schrijven van een overzichtswerk is weliswaar een eenzame bezigheid, maar dat wil niet zeggen dat een dergelijke opdracht door één persoon uitgevoerd kan worden. In alle fasen kon ik terugvallen op collega's die meedachten over de opzet, boeken en artikelen aandroegen, illustraties verzorgden en hoofdstukken of delen daarvan lazen en van commentaar voorzagen. Zonder Academia.edu, ResearchGate en DANS EASY zou het proces beduidend trager verlopen zijn.

De lijst van medewerkers is lang. Veel van de tekeningen zijn verzorgd door Willem Piepot (Provincie Drenthe). Het leeuwendeel van de nieuwe objectfoto's is vervaardigd door Jaap Beuker (Assen). Hans Hut (Ten Boer) maakte de drone-opnamen aan het begin van elk hoofdstuk. Andere illustraties werden verzorgd door Christophe Brochard, Arnold Carmiggelt, Harry Cock, Hans Dekker, Rob van Eerden, Sake Elzinga, Ulco Glimmerveen, Pieter den Hengst, Harry Huisman, Hans Janssen, Eric Kieboom, Christina Kohonen, Fred Kok, Marco Langbroek, Ko Lenting, Jos Lippold, Gert Lugthart, Leendert Louwe Kooijmans, Marcel Niekus, Paul Paris, Reinder Reinders, Edwin Schepers, Albert Speelman, Dick Stapert, Leo Verhart, Frans de Vries, Tjalling Waterbolk, Hans van Westing, Maarten Westmaas, Wim van der Wijk, Jobbe Wijnen, Martijn Wijnhoven, Kelvin Wilson en Jeroen Zomer. Van de instellingen en bedrijven noem ik: Koninklijke Bibliotheek van België (Michiel Verweij), Ostfriesische Landschaft (Jan Kegler), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt (Bettina Stoll-Tucker), Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (Rolf Kiepe), Niedersächsisches Landesmuseum Hannover (Sabine Eisenbeiss), National Museums of Scotland (Alison Sheridan), Saffron Walden Museum (Carolyn Wingfield), Guernsey Museum & Art Gallery (Philip de Jersey), Northamptonshire Record Office, Syddansk Universitet (Thijs Maarleveld), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Jos Bazelmans, Otto Brinkkemper, Esther Jansma, Roel Lauwerier, Muuk ter Schegget en Liesbeth Theunissen), Provincie Drenthe (Ronny Koeling), Groninger Instituut voor Archeologie (Stijn Arnoldussen, Siebe Boersma, Henny Groenendijk, Kirsten van der Ploeg, Hannie Steegstra en Johan Nicolay), Laboratory for Artefact Studies, Universiteit Leiden (Karsten Wentink), Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht (Wim Hoek), Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit Nijmegen (Willy Piron), Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Hogeschool Van Hall Larenstein (Gerrie Koopman),

Drents Archief (Egbert Brink, Mark Goslinga en Joke Wolff), Gemeentearchief Emmen (Peter Kraan), Noord-Hollands Archief, De Nederlandsche Bank (Paul Beliën), Rijksmuseum, Rijksmuseum van Oudheden (Luc Amkreutz), Universiteitsmuseum Groningen, Drents Museum (Carola Steenbergen en Vincent van Vilsteren), Groninger Museum (Egge Knol), Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Guido Abuys), Stichting Monument en Materiaal/Gemeente Groningen (Gert Kortekaas), ANWB, RAAP (Theo ten Anscher, Jørgen van Beek, Janneke Hielkema, Berrie van Hoof, Frank Perk en Ivar Schute), De Steekproef (Johan Jelsma), ADC (Jan Willem Beestman en Henk van der Velde), MUG Ingenieursbureau (Gertie Bergsma, Elma Schrijer en Anko Wieringa), Antea Group, Archeovisie (Cuno Koopstra) en Antefix (Gert van Oortmerssen).

Veel dank ben ik verschuldigd aan de collega's die gevraagd gezouten én ongezouten commentaar gaven op hoofdstukken (of delen daarvan): Theo ten Anscher, Wout Arentzen, Paul Beliën, Peter van den Broeke, Paul Brood, Martijn Eickhoff, Wim de Gans, Stijn Heeren, Harry Huisman, Jan Lanting, Eric Lohof, Leendert Louwe Kooijmans, Marcel Niekus, Annet Nieuwhof, Eelco Rensink, Theo Spek, Chris Teulings, Lauran Toorians, Luit van der Tuuk, Vincent van Vilsteren, Tjalling Waterbolk en Hans van Westing. Zij hebben me voor menige fout behoed en soms ook betere of fraaiere formuleringen voorgesteld. Ik heb zeer van hun kennis geprofiteerd.

In de loop van de jaren heb ik talrijke personen benaderd met inhoudelijke vragen. De meesten zijn hiervoor al genoemd (mijn huidige collega's van het Drents Museum kregen overigens onevenredig veel vragen op hun scherm). Anderen die mij met antwoorden of suggesties van dienst waren, zijn Jan en Joke Benjamins, Anna Brindley, Jan Bruggink, Margot Daleman, Erik Drenth, Wim van Es, Harry Fokkens, Evert van Ginkel, Jan Jaap Heij, Nelleke IJssennagger, Ger Kleis, Piet Kooi, Amy Kuiper, Sonja van der Meer, Hans Meter, Marjo Montforts, Marijke Nieuwenhuis, Henk Nijkeuter, Johan Panman, Hans van der Plicht, Wietske Prummel, Mans Schepers, Jelle Schokker, Jos Stöver, Haio Zimmermann, Miranda de Wit en Jan Albert Zoer. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun hulp.

Een speciaal woord van dank gaat uit naar al die personen die op een geheel andere manier betrokken waren bij de totstandkoming van dit boek, te weten de leden van de project- en stuurgroep, medewerkers

van Uitgeverij Van Gorcum, de bureauredactie, de vormgever en mijn (toenmalige) collega's van het team Cultuur, Maatschappij en Vrijtijdseconomie van de Provincie Drenthe. Ik ben Kamiel Bertels, Jan Bos, Richard Bos, Louwe Dijkema, Mirre Dieleman, Maarten Duyvendak, Sonja Geurts, Douwe Huizing, Kor IJszenga, Jelle Langeland, Ingrid Olthoff, Corinne Rodenburg, Marita Weener en Joke Wolff zeer erkentelijk voor de prettige samenwerking en de stimulerende discussies.

Erica Georgius, toenmalig teamleider CMV, dank ik het voor de ondersteuning en het in mij gestelde vertrouwen. Harry Tupan, directeur Drents Museum, stelde mij in de gelegenheid het provinciale project in 'museumtijd' af te ronden. Veel van de in dit boek afgebeelde voorwerpen zijn te zien in de vaste opstelling van het Drents Museum.

Alle hierboven genoemde samenwerking en uitwisseling ging – hoe kan het ook anders – ten koste van andere contacten. De twee personen uit mijn naaste omgeving die dat het sterkst ondervonden hebben, zijn Madeleine en mijn moeder. Zij hebben er nooit over geklaagd. Integendeel: ze hebben ontelbare weekends de ruimte geboden om het boek te maken zoals ik het voor ogen had. Als volstrekt ontoereikende tegenprestatie draag ik dit boek aan hen op.

Zoals gezegd is er 33 jaar verlopen sinds het vorige overzicht verscheen. De ontwikkelingen in de archeologie voltrekken zich echter in een steeds sneller tempo. De inzichten die met name het bio-archeologische onderzoek (dna en isotopen) oplevert, zijn soms ronduit revolutionair. Naar verwachting betekent dit dat het volgende overzicht minder lang op zich zal laten wachten. Tegelijkertijd is er sprake van voortschrijdende 'versnippering'. De infrastructuur van het archeologisch bestel – met zijn verschillende 'bevoegd gezagen' – maakt het steeds lastiger om het overzicht te bewaren, zelfs voor een 'overzichtelijk' gebied als de provincie Drenthe. Ik heb dat probleem de afgelopen vijf jaar zien groeien en niets wijst erop dat hierin snel verandering optreedt. Misschien leidt dit ertoe dat het volgende overzicht – of het daaropvolgende – al door een computer wordt geschreven. Zover is het echter nog niet. Eventuele fouten in het voorliggende overzicht kunnen nog niet op een machine worden afgewenteld, maar komen geheel en al voor rekening van de auteur.

Wijnand van der Sanden, Assen 1 februari 2018

Boven-, onder- en zijaanzicht van een gouden rozetfibula die in september 2017 in het dal van het Anloërdiepje nabij Anloo werd gevonden. Het kleine sieraad - de doorsnede bedraagt slechts 1,4 cm - dateert waarschijnlijk uit de Ottoonse periode (10e en begin 11e eeuw). Negen kleine cilindrische vattingen omgeven een centrale, grotere vassing. De vattingen zijn versierd met een fijn pareldraadje; in de ruimten tussen de vattingen zijn gouden kogeltjes aangebracht, net als aan de buitenrand. Alle tien vattingen zijn leeg, wat misschien betekent dat de 'steentjes' van organisch materiaal vervaardigd waren. Ook de naald ontbreekt. Mogelijk is het sieraad gedragen door een van de bewoners van de bisschoppelijke hof van Anloo. Door een gelukkige omstandigheid kon deze rozetfibula begin 2018 door het Drents Museum verworven worden.

Hoofdstuk 1

OVERPEINZINGEN OP EEN VUILNISBELT

Het hoogste punt van Drenthe bevindt zich niet op de Hondsrug, maar in het zuidwestelijke deel van de provincie, tussen de kernen Wijster en Hoogeveen. Daar, in een verder vlak landschap, ligt een heuvelachtig gebied met op een hoogte van bijna 50 m een bouwwerk dat eruitziet als een vliegende schotel. Dit futuristisch ogende gebouwtje – ‘De Blinkerd’ genaamd – is een informatiecentrum van Het Drentse Landschap. Het bijzondere daaraan is dat het als het ware ‘drijft’ op de ondergrond. Vanaf de parkeerplaats steek je dankzij betonnen stapstenen met droge voeten een ouderwets kronkelend waterloopje over, om uiteindelijk op een asfaltweggetje te belanden dat naar de top voert. Het slingerende verloop en de schapen die de glooiende, met gras begroeide hellingen begrazen, wekken de illusie dat je in het buitenland bent. Eenmaal boven is het uitzicht indrukwekkend. Het eerste wat de aandacht trekt, is een enorm hallencomplex, met aan het oostelijke uiteinde daarvan een drietal blauwe pijpen van 80 m hoog. Ze braken continu witte rook uit. Bij het zien van die verbrandingsinstallatie dringt pas goed door dat dit liefelijk ogende landschap jong en kunstmatig is. We staan boven op een gigantische vuilnisbelt. Maar ja, dat hadden we onderweg al kunnen zien aan de kapitale, in witte verf op het wegdek aangebrachte letters VAM, acroniem van de in 1929 opgerichte Vuilafvoermaatschappij.

EEN NIEUW OVERZICHT

In 1985 verscheen, na vele jaren van voorbereiding onder de bezielende leiding van historicus en rijksarchivaris dr. Jan Heringa, een indrukwekkend overzicht van het Drentse verleden. *Geschiedenis van Drenthe* is een meer dan 700 pagina’s tellend boekwerk, waarin 11 auteurs in 12 hoofdstukken een gedetailleerd beeld schetsen van de ontwikkelingen in Drenthe tussen de tijd van de Neanderthalers en het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het hoofdstuk ‘Archeologie’, geschreven door de Groninger hoogleraar prof. dr. Tjalling Waterbolk (zie kadertekst), behandelt de periode van de eerste bewoners tot aan de 13e eeuw. Zijn hoofdstuk beslaat 75 pagina’s en is verlicht met 29 afbeeldingen en 3 kaarten. Ruim 28 jaar later, in 2013, werd het startsein gegeven voor het vervaardigen van een update van dit handboek. Deze nieuwe *Geschiedenis van Drenthe* zou uit twee delen moeten bestaan – één over de archeologie en een over de geschiedenis –, de nieuwste

inzichten dienen weer te geven en op een breder publiek gericht moeten zijn.

De VAM-berg is een toepasselijke plek om het nieuwe archeologische overzicht te beginnen. De markante heuvel is immers een vuilstort en, zo wil het cliché, archeologen baseren hun kennis van het verleden op het afval dat tienduizenden generaties hebben achtergelaten. Als de uitdrukking *One man’s trash is another man’s treasure* op één beroepsgroep betrekking heeft, is het wel die van de archeologen. Dat archeologen veel met afval te maken hebben, is zeker waar, maar gelukkig zijn er ook andere vondstcategorieën, zoals we verderop zullen zien.

De bodem als kennisbron

De geschiedenis van de stortplaats Wijster gaat terug tot de tijd van de grote heideontginningen in Drenthe, de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw. In 1926 adviseerde de Rijkscommissie tot Onderzoek van het Vraagstuk der Vuilverwijdering om het Haagse stadsvuil

Gezicht op de VAM-berg bij Wijster; in het midden informatiecentrum ‘De Blinkerd’.

niet te verbranden maar naar Drenthe af te voeren. Daar kon het, na compostering, gebruikt worden voor de bemesting van nieuwe landbouwgronden. Aldus geschiedde. In 1929 werd de NV Vuilafvoermaatschappij (VAM) opgericht en sloot deze een contract af met de gemeente Den Haag en de Nederlandse Spoorwegen om al het Haagse huisvuil per spoor naar Drenthe af te voeren. Op een ruim 600 ha groot heidecomplex ten zuiden van Wijster verrees een grote compostfabriek en van daaruit werd een 3,5 km lange spoorbaan aangelegd naar de lijn Hoogeveen-Assen. Om het eindproduct – compost – te kunnen afvoeren, werd een verbindingskanaal naar het Linthorst Homankanaal gegraven. Dat verbindingsstuk kreeg de prozaïsche naam VAM-kanaal. Eind 1931 reden de eerste treinen met huisvuil al naar Wijster. Tot in de jaren vijftig werd er met de hand gesorteerd. De bulk – organische massa – kon gecomposteerd worden, maar glas, aardewerk, ijzer en nylonkousen werden zo goed mogelijk verwijderd en gestort. Ontginningsmaatschappijen, Staatsbosbeheer en particulieren waren de afnemers van de compost.

In de loop van de decennia groeide de stroom afval gestaag en werd het aandeel onverteerbaar

materiaal steeds groter, net als de hoeveelheid papier. Ondertussen veranderde ook het denken over het verwerken van afval: het streven werd meer hergebruik en vooral recyclen. In 1978 verrees daarom in Wijster een huisvuilscheidingsinstallatie en in 1996 kwamen daar nog nieuwe installaties voor compostering en vuilverbranding bij. Het afval dat vandaag de dag met treinen en vrachtwagens wordt aangevoerd, wordt in fracties gescheiden: groente-, fruit- en tuinafval wordt gecomposteerd, metalen en kunststoffen verpakkingsmaterialen worden gerecycled en het resterende afval wordt verbrand om elektriciteit op te wekken of gestort. Storten wordt eerder uitzondering dan regel. Den Haag is overigens al sinds de jaren zestig geen leverancier meer. Het afval komt nu uit verschillende delen van Nederland en zelfs uit Engeland. Jaarlijks wordt er in Wijster 1 miljoen ton afval verwerkt. Afval is big business geworden.

De stortplaats waar we nu staan, beslaat een kleine 100 ha en de inhoud is de 20 miljoen m³ gepasseerd. Als archeoloog is de eerste gedachte: wat zit hier allemaal onder het maaiveld, hoe herkenbaar is het nog? Amerikaanse archeologen hebben in de jaren zeventig onderzoek gedaan naar de inhoud van dit soort

Van pre- en protohistorische boerderijen rest niet veel meer dan de (opgevulde) kuilen waarin ooit palen hebben gestaan. Deze plattegrond van een 20 m lang woon-stalhuis uit de IJzertijd is in 2011 opgegraven in Ruinen (plangebied Oldenhave-Bos). De beide jalons in het midden markeren de ingangen, gelegen tussen het woongedeelte (voorgond) en het staldeel.

stortplaatsen in de Verenigde Staten, om na te gaan of de ideeën die de samenleving over haar eigen afval heeft, ook kloppen. Het onderzoek dat in het kader van dit *Garbage Project* werd uitgevoerd, leverde een aantal verrassende conclusies op. Een ervan is dat papier een veel groter deel van de stort uitmaakt dan plastic. De verwachting dat fastfoodverpakkingen (inclusief die van polystyreen) en wegwerpluiers 30% van de stort in beslag nemen, bleek niet bewaarheid: al met al is het aandeel niet meer dan 3%. En ook de aanname dat er sprake is van verregaande biodegradatie bleek niet te kloppen. Tientallen jaren oude kranten waren nog leesbaar en hot dogs nog goed herkenbaar. Ze waren als het ware gemummificeerd. De geestelijke vader van dit *Garbage Project* – prof. William Rathje van de Universiteit van Arizona – heeft ook in Wijster zijn opwachting gemaakt, maar van onderzoek is het daar niet gekomen.

Een archeoloog die een vuilstort bestudeert, dat is niet zo vreemd als het op het eerste gezicht misschien lijkt. Archeologen bestuderen menselijke samenlevingen en menselijk gedrag in het verleden en ze doen dat aan hand van de materiële cultuur en grondsporen die in de bodem worden aangetroffen. Bij de bestudering van schriftloze samenlevingen zijn dat de belangrijkste informatiebronnen. Maar je kunt archeologische methoden en technieken natuurlijk ook toepassen bij het onderzoek van perioden waarin er al geschreven bronnen zijn. De materiële invalshoek kan inzichten bieden die niet uit geschreven bronnen te halen zijn en die daarmee die bronnen aanvullen. Het is ook heel goed denkbaar dat de archeologische gegevens in tegenspraak zijn met historische bronnen. Zo'n tegenspraak nodigt uit tot nader onderzoek. In het geval van Rathje's *Garbage Project* wees archeologisch onderzoek uit dat de ideeën die er bij de Amerikaanse bevolking leefden over de samenstelling van hun afval niet strookten met de werkelijkheid.

De resten die de archeoloog ter beschikking staan, zijn niet meer dan een uiterst zwakke afspiegeling van de rijkdom aan materiële cultuur die er in de ooit levende samenlevingen aanwezig was. Door allerlei processen is veel daarvan, zeker meer dan 95%, voorgoed verdwenen. Dat kunnen culturele processen uit het verre verleden zijn, zoals het recyclen van metalen voorwerpen of het opzettelijk vernietigen van bezittingen van de dode tijdens begrafenisrituelen, maar ook culturele processen uit het recente verleden of het heden, bijvoorbeeld het ontmantelen van een hunebed om de stenen te gebruiken bij de dijkenversterking, het omsmelten van een Romeinse zilverschat

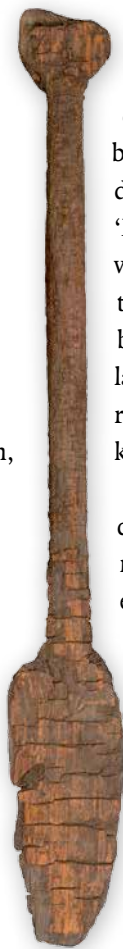

of het verploegen van een nederzettingsterrein. Natuurlijke processen, zoals degradatie door schimmels en bacteriën, corrosie, verspoeling en uitloging, spelen een even grote, zo niet grotere rol. Van een ooit levendig bewoond woon-stalhuis uit de 3e eeuw v.C. is daardoor meestal alleen het patroon van de dieper ingegraven palen en greppels bewaard gebleven. Deze 'huisplattegronden' zullen we in dit boek nog veelvuldig tegenkomen. Artefacten van (vuur)steen en aardewerk hebben de grootste kans om de tand des tijds te weerstaan. Objecten van organische materialen (hout, riet, vezels, leer, wol, bot, gewei, hoorn, et cetera)

hebben de minste kans op overleving, tenzij ze ingebed raken in een milieu waar nauwelijks of geen afbraak plaatsvindt. De Drentse venen vormen zo'n omgeving waar allerlei vondsten van organische aard bewaard zijn gebleven. In kalkarme zandgrond zouden diezelfde voorwerpen spoorloos zijn verdwenen. 'Bewaard blijven' is uiteraard wat anders dan 'ontdekt worden'. Tijdens het afgraven van de venen voor de turfwinning is misschien wel het leeuwendeel van de bewaard gebleven voorwerpen ongezien afgevoerd en later letterlijk in rook opgegaan. Bij interpretaties en reconstructies moet de archeoloog met al die mogelijke vertekeningen rekening houden.

Al eerder kwam de opvatting ter sprake dat archeologen het moeten hebben van afval. Dat mag misschien opgaan voor het gros van de scherven en stukken vuursteen die in nederzettingen gevonden worden, maar dat geldt natuurlijk niet voor opzettelijk begraven voorwerpen. De inhoud van graven, om maar iets te noemen, is daar door de nabestaanden zorgvuldig geplaatst, waarbij allerlei ongeschreven regels zijn gevolgd – denk alleen al aan de oriëntatie en houding van de dode en de aard en de samenstelling van de grafgiften. Overigens is er een groot grijs gebied tussen opgeruimd afval en een bewuste depositie zoals een

In het veen blijven voorwerpen bewaard die in zandgrond spoorloos zouden verdwijnen, zoals het paar leren schoenen uit het Munsterse Veld bij Roswinkel (430-650 n.C.; l. 26,4 cm) en het houten schopje uit (waarschijnlijk) de omgeving van Weerdinge (775-995 n.C.; l. 82 cm).

In de Bronstijd werden talrijke kostbare wapens in de Drentse wetlands achtergelaten. Twee indrukwekkende voorbeelden zijn een 60 cm lang bronzen zwaard met smalle greeptong uit Drouwen en een speerpunt van 42 cm uit Exloërmond.

grafinventaris. Kuilen gevuld met verbrand aardewerk die nabij huisplattegronden zijn ontdekt, zijn lang geïnterpreteerd als afvalkuilen. Tegenwoordig houden we er rekening mee dat ze het resultaat zijn van verlatingsrituelen, rituelen die werden uitgevoerd op het moment dat het huis of de huisplaats om welke reden dan ook werd opgegeven. Ook bij in onbruik geraakte waterputten moeten we met dergelijke handelingen rekening houden.

De archeoloog moet ervoor waken om zijn of haar (onbewuste) eigentijdse opvattingen aan het verleden op te leggen. De manier waarop men bijvoorbeeld in de Bronstijd omging met de kostbare bronzen wapens en sieraden is voor de 21e-eeuwse mens bijna onbegrijpelijk. Ontelbare voorwerpen werden bewust in beekdalen en venen gedeponereerd, terwijl ze in onze ogen heel goed gerecycled hadden kunnen worden: de grondstoffen koper en tin zijn immers niet inheems en waren dus alleen met de nodige inspanningen te verkrijgen. Om bepaalde redenen verkoos men toch dit 'kapitaal' te begraven en het op deze manier definitief uit circulatie te nemen. Wat in onze ogen kapitaalvernietiging is, was in de ogen van de Bronstijdmens een betekenisvolle handeling. Die achterwege laten zou de bestaande orde ondermijnen. De archeoloog moet zich eigenlijk constant J.P. Hartley's fameuze regels uit de proloog van zijn roman *The Go-between* voor ogen houden: *The past is a foreign country, they do things differently there.*

Grenzen aan ruimte en tijd

Vanaf De Blinkerd heb je een geweldig uitzicht. Je ziet de DOMO-fabriek bij Beilen (waar in 1955 een uitzonderlijke goudschat uit de Romeinse Tijd werd ontdekt), de zendmast bij Hoogersmilde (onverbrekkelijk verbonden met de vermeende Neanderthaler-vondsten van Tjerk Vermaning), en ook nog net de voormalige graansilo van de Coöperatieve Landbouwbank in Meppel, het gebouw De Arend nabij Hoogeveen, de rookpluimen van de grasdrogerij in Ruinerwold en de vuilverbranding EVI nabij Coevorden. Het weidse uitzicht roept de vraag op welke grenzen – zowel in ruimte als tijd – gehanteerd moeten worden in het nieuwe overzicht.

De huidige grenzen van Drenthe zijn relatief jong. Groningen en het Gorecht, dat wil zeggen de esdorpen op het noordelijkste deel van de

Hondsrug van Noordlaren tot Groningen en hun dochternederzettingen aan de overkant van de Hunze van Kropswolde tot Noorddijk, hoorden tot het midden van de 12e eeuw nog tot het graafschap Drenthe. Aan de westkant maakten twaalf parochies in Stellingwerf deel uit van Drenthe, tot ze zich in het begin van de 14e eeuw bij Friesland aansloten. De opvatting dat ook de Kop van Overijssel – met De Eese, Oldemarkt, Onna, Paasloo en Vollenhove – oorspronkelijk tot de gouw Drenthe behoorde, wordt niet door iedereen gedeeld. Omgekeerd maakte Coevorden oorspronkelijk geen deel uit van Drenthe. Door de verving van het drostambt van Drenthe met het kasteelheerschap van Coevorden werd de band tussen Drenthe en Coevorden zo sterk, dat Coevorden voortaan als een Drentse stad werd gezien. De oostgrens van de provincie, ten slotte, is relatief laat vastgesteld – begrijpelijk, want daar lag een uitgestrekt veengebied. Het noordelijke deel van die grens kennen we als de Semslinie, het zuidelijke deel als de Koningsraai. Na de eerste grensbepaling (1615) is er nog 200 jaar over het verloop van die grens getwist. Pas in 1817 werden de geschillen rond de 'territoriale limiet' definitief geregeld.

De hierboven genoemde grenzen zijn uiteraard volledig irrelevant als we écht ver terugkijken in het Drentse verleden, naar de periode van de jagers, vissers en verzamelaars (verder jager-verzamelaars genoemd). De uitgestrekte hoogveenbarrières waren er nog niet en kleine familiegroepen bewogen zich over grote gebieden om in hun levensonderhoud te voorzien. 'Drenthe' was slechts een onbegrensd onderdeel van het territorium waarin ze zich elk jaar met de seizoenen mee verplaatsten. Uit pragmatische overwegingen heb ik er daarom voor gekozen om de huidige provinciegrenzen als 'studiekader' te hantieren, maar daar wel af en toe overheen te kijken als dat relevant is.

En dan de afbakening in de tijd. Waterbolk liet zijn overzicht eindigen in de 13e eeuw. Dat was destijds een begrijpelijk eindpunt, vandaag de dag echter niet meer. Sinds 1985 heeft de archeologie steeds meer zijn pijlen gericht op de periode na de Middeleeuwen. We hebben uit die tijd weliswaar geschreven bronnen en bovengronds overgeleverde voorwerpen, maar die laten nog veel vragen onbeantwoord. Zo schreef Heringa in 1985 over de 17e en 18e eeuw:

'Wat er aan gebruiksvoorwerpen resteert, en dat is zeer weinig, getuigt van een grote eenvoud des levens. (...) Wat de mensen

voor kleding droegen weet men niet. De produkten der wevers zijn onbekend (...). Ontbreekt er veel aan onze kennis van de materiële levensomstandigheden der 17e- en 18e-eeuwse Drenten, het innerlijk leven en denken van burens en keuters is geheel in de schemering der eeuwen verborgen. Men mag veronderstellen dat er een eigen beschaving werd overgedragen zowel van manieren als van geest en hart, maar men kent deze niet en weet niet hoe zij verschilde van die van naburige gewesten.'

Dat klinkt alsof historici nog wel wat hulp van archeologen kunnen gebruiken.

Zelfs een zo kort achter ons liggende periode als de Tweede Wereldoorlog mag zich verheugen in een toenemende belangstelling van archeologen. Een deel van hen stelt dat de archeologie van vindplaatsen uit de jaren 1940-1945 nieuwe kennis kan genereren over die toch goed gedocumenteerde periode. Het nieuwe overzicht moet dan ook zeker doorlopen tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. Dat biedt bovendien de gelegenheid om na te gaan wat de archeologie kan toevoegen aan de kennis die uit historische bronnen verkregen is. Een archeologisch overzicht dat eindigt met Kamp Westerbork: dat was in 1985 ondenkbaar. In 2011 is er in Westerbork nog gravend onderzoek uitgevoerd in de directe omgeving van de woning van de kampcommandant en zelfs in de vuilstort van het doorvoerkamp, dat enkele jaren na de oorlog transformeerde tot woonoord (Schattenberg) voor gedemilitariseerde Molukse KNIL-militairen en hun gezinsleden (1951-1971). Bij dat laatstgenoemde onderzoek is door de archeologen ook aandacht besteed aan het afval uit die jongste periode.

Vanaf De Blinkerd kun je de trein richting Wijster zien rijden. 'Wijster' is een beladen term, en niet alleen

in Drenthe. Op 2 december 1975 werd even voorbij dat dorp een trein gekaapt die onderweg was van Groningen naar Zwolle. Zeven Molukse jongemannen uit Bovensmilde, veelal opgegroeid in Schattenberg, wilden op deze manier aandacht vragen voor de nooit vervulde droom van hun gedesillusioneerde en vernederde ouders (en henzelf): een onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken. De wanhoopsdaad liep niet goed af. De machinist en twee van de 72 passagiers vonden de dood. De kapers gaven zich uiteindelijk op 14 december over, na bemiddeling van de president van de RMS, en onder druk van geruchten dat er in de Molukken represailles genomen zouden worden. Deze episode van Molukse acties, waartoe ook andere bezettingen en kapingen in de periode 1970-1978 behoren, is nog steeds niet afgesloten. De uiteindelijke beoordeling laten we over aan de historici, want hier kan de archeoloog niets aan bijdragen.

Nieuwe thema's en technieken

In de 'verantwoording' bij zijn hoofdstuk over de archeologie van Drenthe beschreef Waterbolk wat er allemaal veranderd was sinds zijn voorganger Albert Egges van Giffen het overzicht 'Opgravingen in Drenthe' schreef voor de bundel *Drente – Handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen* (1943):

'Sindsdien is de hoeveelheid archeologische gegevens betreffende Drenthe enorm toegenomen', 'de archeologie zelf is in de afgelopen jaren van karakter veranderd', 'de omstandigheden waaronder de archeologie wordt bedreven, zijn veranderd' en 'het besef, dat wat nog rest van het bodemarchief zoveel mogelijk moet worden ontzien, leeft sterker dan voorheen'.

De bemoeienis van archeologen strekt zich tegenwoordig ook uit tot het zeer nabije verleden. Links: de commandantswoning in Kamp Westerbork is in 2015 van een 12 m hoge glazen overkapping voorzien. Daaraan voorafgaand is archeologisch onderzoek uitgevoerd (zie ook p. 321). Rechts: een paal van de bovenleiding van de spoorbaan Zwolle-Groningen bij De Punt met sporen van de bestorming van de gekaapte trein in 1977. In 2017 is door het 'Project Moluks Erfgoed' een aanvraag ingediend bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om deze paal samen met andere sporen in de directe omgeving de status van archeologisch monument te verlenen.

